

De buren van de hel

Arnon Grunberg

1)

Wij zijn hier bijeengekomen om te spreken over het kwaad. Altijd een aangename bezigheid, over het goede ben je snel uitgesproken, zoals ook het geluk de gelukkigen zelf al snel in slaap wiegt. Maar laat ik dit vooropstellen, opdat duidelijk is wat er op het spel staat: een beetje kwaad is geen kwaad, kattenkwaad is geen kwaad. Het kwaad overschaduwet alles, het is absoluut, zodat er van de misdadiger alleen nog zijn misdaad overblijft, zijn andere eigenschappen – de liefde die hij voor zijn kinderen voelt, de wandelingen door de bergen waar hij zo verzot op is, de zorgvuldigheid waarmee hij zijn gras maait – die dingen doen hooguit dienst als raadselachtige ornamenten van het kwaad. Iemand die bepaalde grenzen heeft overschreden wordt vanaf het moment dat die overschrijding openbaar is geworden gereduceerd tot zijn wandaad. Of die reductie terecht is of niet, daarover zal altijd onenigheid bestaan. De doodstraf is een bijzondere consequentie van die reductie, men kan kennelijk het recht om te leven verspelen. Vroeger was dat vanzelfsprekend, nu is het dat in dit deel van de wereld niet meer. Vanzelfsprekend is hooguit dat men levenslang mag wegrotten in een gevangenis, omdat juridische fouten denkbaar zijn. De cynicus zal zeggen: men is tegen de doodstraf omdat men voor beschaafd wil doorgaan. Waarmee niet gezegd is dat ik tegen de doodstraf zou zijn. Wie

het over het kwaad heeft, heeft het al snel over straffen, zal ik maar zeggen.

En zo gesteld begrijpt u dat een lezing over het kwaad ook over de hel zal moeten gaan. Het kwaad en de hel, dat zijn tweelingbroers. De hel is een plek waar het kwaad wordt vergolden. Van oudsher is die hel gesitueerd in een andere tijd, een andere ruimte, te weten na de dood, maar de hel hoeft daar misschien niet altijd te liggen.

Anderhalf jaar geleden nam ik deel aan een symposium in Utrecht over de hel. *De gebroeders Karamazov* van Dostojevski speelde daarin een belangrijke rol. Dostojevski was vermoedelijk nog meer dan andere romanschrijvers geïnteresseerd in het kwaad. Straks zullen we met die gebroeders verder gaan, maar laat ik eerst even schetsen wat ik destijds in Utrecht over de hel heb gezegd.

Als de hel er is voor de schuldigen, vroeg ik in Utrecht, hebben ze die hel dan verdiend? Als het mogelijk is dat er onschuldigen in de hel terechtkomen, zou het dan niet beter zijn die hel te sluiten? Immers: beter dat er tweehonderd schuldigen vrijuit gaan dan dat er één onschuldige brandt. Toegegeven, met dezelfde argumenten zou je de meeste gevangenissen kunnen sluiten, maar ik ben dan ook een aarzelend abolitionist. Het nut van straf is twijfelachtig, ik geloof dat het nut vooral daarin gelegen is dat de maatschappij een beetje rustig gehouden wordt. Georganiseerde straf bestaat om te voorkomen dat al te geestdriftige en enthousiaste lieden aan eigenrichting gaan doen.

In die zin is de hel na de dood ook een poging de status quo hier en nu te handhaven: ga niet al te zeer tekeer tegen de onrechtvaardigheid in het heden, want de ware rechtvaardigheid komt na uw overlijden. Daar zullen de eersten de laatsten zijn en zij die alle zedelijke normen met voeten treden zullen in de hel branden.

In Utrecht opperde ik ook dat de hel misschien niet bestaat om te vergelden, maar om sadisme te belonen. En ik meen dat ook de strijd tegen de onrechtvaardigheid in veel gevallen gevoerd wordt omwille van het plezier van de strijd, de onrechtvaardigheid zelf is bijzaak.

Ja, rechtvaardigheid is waarschijnlijk niet van deze wereld, maar het verlangen ernaar is een zeer aards plezier. Dat woord 'plezier' gebruik ik niet louter ironisch. Er zijn daden, er zijn mensen waarvoor men alleen achting kan hebben. Uit respect voor die daden en die mensen zal ik ze hier niet noemen.

De strijd tegen het kwaad kent hoe dan ook vele uitwassen, het hoeft dan vervolgens niemand te verbazen dat de hel op aarde goedlopende filialen heeft, het kwaad moet immers worden vergolden. Zoals de dichter Friedrich Schiller zich afvroeg waar Duitsland eigenlijk ligt, zo moeten wij ons afvragen waar de hel eigenlijk ligt. Ginds, of hier, of toch overal een beetje?

Nog steeds zijn er mensen, tamelijk veel zelfs, die menen dat het ene volk, de ene religie, de ene mensensoort bevattelijker is voor het kwaad dan de andere, en dan zeg ik het nog netjes. Sommige mensensoort schijnen de hel meer te verdienen dan andere.

Waar ligt de hel? De twintigste eeuw heeft ons een royaal uitzicht geboden op zijn aardse filialen, maar we kunnen ook naar de 21ste eeuw kijken, bijvoorbeeld naar het Syrië van Assad. De hel is niet ver weg, een paar uurtjes vliegen en je bent er.

Dankzij de chroniqueurs van de helse plaatsen van de twintigste eeuw weten we dat retourtjes naar de hel mogelijk zijn. Excursies. Uitstapjes. Een mogelijkheid die de christelijke hel ons bij mijn weten niet heeft geboden, hoewel Jezus naar het schijnt wel naar de hel of het voorgeborchte is afgedaald om wat rechtvaardigen te bevrijden.

Als de hel een afschrikwekkende functie heeft, en volgens de meeste christenen is dat een belangrijke functie van die hel, dan is het zaak dat iedereen weet wat daar gebeurt. Dat er veel over wordt gesproken. Dat men in West-Europa geprobeerd heeft de straf uit de sfeer van het spektakel te halen, bleef niet zonder gevolgen. Het afschrikwekkende bestaat bij de gratie van de toeschouwer: we hebben gekeken naar het gruwelijke lot van de dader, des te meer reden ons eigen leven te beteren. En de vraag of Hitlers en Stalins kampen een afschrikwekkende functie moesten hebben vraagt om een genuanceerd antwoord. Terreur is altijd ook afschrikking. Laten we zeggen dat het doen verdwijnen van mensen een geheel eigen soort afschrikking is. Er moet iets te raden overblijven.

Waar gesproken wordt over het ineenstorten van de naoorlogse orde, de trage verkruimeling van de liberale democratie, daar wordt direct of indirect de vrees uitgesproken dat we binnenkort niet meer met het

vliegtuig naar de hel hoeven, maar dat we er met de sprinter heen kunnen of desnoods met de eurocity.

In de Poolse stad Lublin rijdt een tram met als eindbestemming het voormalig concentratie- en vernietigingskamp Majdanek. Juist omdat Majdanek anders dan Auschwitz geen toeristenbestemming is geworden is een bezoek aan het kamp intens. Die tram reed er bij mijn weten al voor de oorlog, het kamp Majdanek ligt in de gelijknamige woonwijk Majdanek, om het voormalige kamp staan flatgebouwen. Of die er ook al stonden voor de oorlog weet ik niet zeker, maar er stonden in elk geval huizen omheen. De hel heeft omwonenden, de hel heeft burenen. De kortste samenvatting van de civilisatiebreuk van de twintig eeuw luidt: we zijn burenen van de hel geworden en hoewel de twintigste eeuw voorbij is, is aan die toestand geen eind gekomen.

De Hongaarse schrijver Georg Tabori schreef op het eind van zijn toneelstuk *Massada* dat je op heldere dagen Auschwitz kunt zien liggen, maar zo'n zin is me zelf niet helder genoeg. Toch een beetje alsof je op een hoge berg in het Zwarte Woud in de verte wat Alpentoppen ziet glinsteren. Nee, omwonende zijn, buurman zijn, is iets anders. In de verte zien we allemaal wel wat.

Het enige interessante advies dat een psycholoog mij ooit gegeven heeft, en toegegeven, ik heb er niet veel bezocht, luidde: houd op met die verslaving aan je schuldgevoel.

Alleen al omdat een mens ook een cultuurproduct is meen ik dat dat advies niet alleen aan mij, maar aan de westerse mens an sich gegeven

had kunnen worden en misschien niet alleen de westerse. Aan iedereen die op heldere dagen iets ziet glinsteren.

De buurman echter is niet verslaafd aan zijn schuldgevoel, hij is medeschuldig aan wat er bij de burens gebeurt. Zo wil ons geweten het hebben. De ene buurman is de andere niet.

Hoe kun je een buurman van de hel zijn?

Ja, antwoordt hij misschien, waar moet je dan gaan wonen met al die woningnood?

Met schuld kun je vroeg of laat niet leven, dus moet er een andere schuldige worden gezocht. Uit de buitenechtelijke relatie van de mens met zijn schuldgevoel is een gruwelijke bastaardzoon geboren: de zondebok. Die wordt beladen met schuld en de stad uitgejaagd, of anders wel vernietigd.

2)

Het kwaad is niet alleen een individuele eigenaardigheid, een persoonlijke kwaal waar je last van hebt, zoals je last hebt van hielspoor. Het kwaad bestaat ook, en misschien wel vooral, in georganiseerde vorm, hoewel het individualisme ook daar zijn kans soms schoon ziet, het georganiseerde kwaad is vrijwel altijd een luguber soort carnaval. En georganiseerd of niet, in de hel op aarde ontbreken nooit de sporen van het anarchisme. De sporen van al te menselijk enthousiasme. Geef mensen macht, een uniform en een wapenstok en er gebeurt iets raars met ze.

Het is eerder opgemerkt, ik merk het nog een keer op.

Toch zou vrijwel niemand willen beweren dat we de uniformen en wapens dan maar moeten weggooien. Juist nu niet, nu het vredesdividend van 1989 – kan men zich dat dividend nog herinneren? – net zo bedrieglijk bleek als een all-you-can-eat-restaurant. Het probleem van all-you-can-eat is er dat aan het eind van de honger, aan het eind van het tegen de klippen opeten nog zoveel eten over is waardoor de teleurstelling eigenlijk al van tevoren vaststaat.

Waar hongeren mensen zo al naar? Iets om voor te leven vrees ik. Dat kan vrede zijn, maar ook oorlog. Rechtvaardigheid is al genoemd. Brood en spelen, bijna altijd in die volgorde. Als de vrede te lang duurt kun je er niet meer naar hongeren. Zie het all-you-can-eat-restaurant.

Veel mensen hongeren naar het goede, maar wat zou het goede zijn zonder het kwaad? Veelal kenmerkt zich het goede door een strijd tegen het kwaad. Zouden zij die het kwaad bestrijden niet dankbaar moeten zijn dat het bestaat, want waar zouden ze anders tegen moeten strijden? In het paradijs is de verveling een gegeven. Geen wonder dat de mensen het er nooit lang hebben uitgehouden. En zich hebben overgeven aan verboden hartstochten. Wat zou *pleasure* zijn als het geen *guilty pleasure* was?

Het kwaad is soms niet te onderscheiden van de strijd ertegen.

Bewapening en herbewapening hebben bijvoorbeeld altijd het kwaad nodig. Waarmee niet gezegd is dat ik een pacifist ben. Is Poetin Hitler? Is

Trump een fascist? Het zijn vragen die niet erg zinnig zijn gebleken. Het zijn eigenlijk vragen als: bestaat de duivel? Ja, de duivel in mensenvorm heeft bestaan en zal dus wel weer opduiken, maar tegelijkertijd verdonkeremaant het woord duivel dat die mensen uiteindelijk net zo mens waren als u en ik. Het kwaad als metafoor is versleten retoriek. Maar als idee is het kwaad springlevend en verricht het nog altijd kwaad, al was het maar omdat menen het menen te moeten bestrijden. En toegegeven, en hier begint de verwarring, soms moet het bestreden worden. Maar de vraag is: wanneer en hoe? Hoe bestrijd je bijvoorbeeld Trump? Door bij de volgende verkiezingen niet meer op Trump te stemmen? Maar wat als je niet in Amerika woont of er wel woont maar er niet mag stemmen?

Ingewikkeld, in gesprekken met de burens en vrienden kond doen van verontwaardiging? Van Whatsapp overstappen op Signal? Gek genoeg weten dat sinds kort dat de *inner circle* van Trump ook op Signal zit. Sit ins organiseren? Maar er zijn al sit ins tegen de oorlog in Gaza en mensen kunnen niet alleen maar naar sit ins gaan zonder op een gegeven moment in de problemen te komen met hun afbetalingen. U denkt misschien dat ik cynisch ben, maar ik probeer slechts praktisch te denken en de mens te scheiden van zijn retoriek.

Wie het woord kwaad serieus neemt, wie erkent dat dat woord zich ontdoet van alle gradaties, moet concluderen dat het kwaad alleen maar overwonnen en vernietigd kan worden. Met het kwaad kun je geen compromissen sluiten. Het kwaad staat als het ware buiten de mensheid.

Het ziet er nog menselijk uit maar dat is schijn. Het is als een been dat geamputeerd moet worden en dat vervolgens ook geamputeerd wordt. Dat been hoort niet meer bij de mensheid. Hooguit kun je zeggen, als je het in de struiken tegenkomt: 'O, een been van een mens. Wat erg dat dat in de struiken ligt. Waar is de rest van het lichaam?'

Interessant is ook dat het menselijke kwaad niet echt gemedicaliseerd kan worden zonder op te houden kwaad te zijn. Waar de ontoerekeningsvatbaarheid begint neemt het kwaad af, om bij volledige ontoerekeningsvatbaarheid vrijwel volledig te zijn verdwenen.

Veel oorlogsmisdadigers zijn aan hun straf ontkomen. Bij mijn weten heeft vrijwel niemand van hen zich beroepen op de eigen ontoerekeningsvatbaarheid, waar ze zich wel op beriepen is dat zij slechts deden wat zij volgens de normen en regels van die tijd behoorden te doen. En daarbij onderstreepten ze dat ze überhaupt maar weinig deden en eigenlijk ook weinig wisten. De een deed wat deuren op slot, de ander liet wat treinen rijden, een derde deed wat medisch onderzoek en een vierde selecteerde mensen, al was het maar omdat mensen overal en altijd geselecteerd worden. Niemand deed iets, niemand wist iets, en als ze al iets deden, dan was het omdat het moest. Het was daarom dat Hannah Arendt meende te moeten spreken over banaliteit. Maar die banaliteit was grotendeels een juridische constructie die achteraf werd opgetuigd, die de eigen verantwoordelijkheid en hebzucht en het eigen plezier diende te minimaliseren. Het kwaad was een bedrijfsongeluk

geweest. Maar ja, zo'n definitie van het kwaad, daar kunnen theoloog en politicus en kiezer weinig mee.

Wat de onschuldigen betreft die brandden in dat bedrijfsongeluk, mogen wij dan nog even aan Job refereren? Onschuldig en toch gestraft. Wat voor nut heeft het lijden van Job? Niet veel meer dan dat zijn vrienden en de lezer duidelijk moet worden gemaakt dat een deugzaam leven geen enkele garantie biedt om het grote lijden op veilige afstand te houden. Het is precies daarom dat Ivan Karamazov uitroept tegen zijn broertje Aljosja dat hij zijn toegangkaartje voor de wereld terug wil geven. 'Met mijn armzalig, aards en euclidisch verstand kan ik alleen maar constateren dat er geleden wordt zonder dat er schuldigen zijn,' zegt deze Ivan in de vertaling van Jan van der Eng.

En tevens: 'Waarom moeten zij ook als mest dienen voor de komende harmonie van God mag weten wat?'

Zij, de mensen, de lijdenden.

De twintigste eeuw heeft de mens als mest voor een betere wereld op industriële schaal naderbij gebracht, hoewel we niet al te snel moeten aannemen dat de eenentwintigste eeuw zoveel beter zal zijn. De mensenmest bestaat nog steeds.

Hier is Ivan weer: 'Ik wil niet dat een moeder de beul omhelst die haar zoontje door zijn honden heeft laten verscheuren! Zij moet het niet wagen hem te vergeven.' Haar zoontje mag geen mest zijn voor de bloeiende rozenstruik van de vergiffenis.

Dat is uiteindelijk de aanklacht van Ivan. Zelfs als je het geluk van iedereen naderbij kunt brengen door een enkel 'nietig wezentje' te kwellen, moet je het nalaten. Let wel, er staat 'nietig' niet 'onschuldig'. En het is daarom dat Ivan daarvoor al heeft gesteld: 'In abstracto, kun je je naaste nog wel liefhebben, uit de verte gaat ook nog, maar van nabij is het onmogelijk.'

Ja, als je naast Majdanek woont, het kamp, is het moeilijk te zeggen: Ik houd zo van mijn buurtje Majdanek, altijd als ik de tram naar Majdanek neem ben ik weer gelukkig. Ik houd zo van de mensen uit Majdanek. Moeilijk maar niet onmogelijk, het opdelen van het leven in compartimenten die schijnbaar weinig of niets met elkaar te maken hebben is de specialiteit van moderne mens. Zijn linkerhand weet niet wat zijn rechterhand doet. Jezus zag daar nog een deugd in. Maar de uitvoerder van de wet, de kleine ambtenaar, het icoon van de 20ste eeuw, die in de 21ste eeuw nog springlevend is, al dreigen Trump en Musk nu vele kleine ambtenaren te ontslaan om die te vervangen door minder kleine, die kleine ambtenaar dus, die heeft een linkerhand die niet weet wat zijn rechterhand doet opdat tenminste een deel van zijn lichaam de slaap der rechtvaardigen kan slapen.

Zou Ivan Karamazov ook aan hem hebben gedacht toen hij de mensen zijn liefde ontzegde?

Velen, niet de minsten, hebben het Ivan nagezegd, soms met iets meer nuance, wat er zijn altijd naasten die ook van nabij de moeite van het liefhebben waard zijn, tot ze dat niet meer zijn en ze plotseling de moeite

van het haten waard zijn. Waarna de onverschilligheid zijn intrede doet. Tussen liefde en onverschilligheid staat de haat en de geleerden zijn het er nog niet over eens wat erger is, de haat of de onverschilligheid.

3)

In Freuds verhandeling over de droom – zijn biograaf Peter Gay noemde dit geschrift ‘een zowel openhartige als terughoudende autobiografie’ – komt een droom voor die hier niet mag ontbreken.

Een vader heeft dagen gewaakt aan het ziekbed van zijn kind. Het kind sterft en uitgeput gaat de vader in een zijkamer liggen, maar hij laat de deur open, zodat hij naar het lijk kan kijken. Hij valt in slaap en dan droomt hij ‘dat het kind aan zijn bed staat, hem bij de arm pakt en hem verwijtend toefluistert: “Vader, zie je dan niet dat ik verbrand?”’

Het is een droom die Dostojevski had kunnen dromen of misschien had kunnen bedenken.

Dat het kind niet is verscheurd door de hond van de beul maar door een ziekte uit het leven is gerukt, is voor de ouders allicht een troost maar wel een schrale. Iets of iemand zal toch vergeven moeten worden, of niet? De vader, dromend over zijn kind dat net gestorven is, formuleert de oerklacht van de lijdende.

Hoe kun je de brand niet zien? En daaropvolgend: hoe kun je niets doen?

Hoe kun je niets gedaan hebben? Waarom hebt gij mij verlaten?

Of anders geformuleerd: papa, waarom ben je niet almachtig, waarom ben je niet alziend?

Er is de beul en zijn hond, maar zie de droom, er is ook lijden dat voortkomt uit het gegeven dat wij op de wereld geworpen zijn waar ziektes toeslaan, ~~dat~~ waar pech bestaat. Al schijnt de pech, toen die nog veel alomtegenwoordiger was dan nu, voor de mensen acceptabeler te zijn geweest. Toen de kindersterfte nog hoog was heeft vrijwel niemand zich op het standpunt gesteld dat deze wereld slecht en gruwelijk is omdat zoveel kinderen jong stierven.

Of om een ander voorbeeld te geven, dat Beatrice de Graaf ook graag aanhaalt: toen Zeeland in 1953 bij de Watersnoodramp onder water liep en meer dan driehonderd mensen stierven, zijn de Zeeuwen niet met tractoren, harken en bijlen opgetrokken naar Den Haag om het zootje ongeregeld dat daar de scepter zwaait ter verantwoording te roepen, omdat ze de dijken niet tijdig hadden opgehoogd.

God geeft en God neemt, en met die gedachte kom je een eind. Soms echt een heel eind.

Maar dan zijn er dromen, God geeft, God neemt, in de dromen laat een vader zich namens zijn kind ter verantwoording roepen.

Ik wil niet verbranden, zegt het kind in die droom tegen de vader.

Niets symboliseert het kwaad beter dan het lijden van een kind.

Dostojevski wist het al, en vermoedelijk is het meer dan symboliseren.

Mijn ouders hebben nooit tegen mij gezegd: 'Wij zullen er altijd zijn, wij zullen je altijd beschermen.'

Vermoedelijk omdat ze wisten dat ze dat niet konden beloven.

Maar ik heb een andere geschiedenis dan mijn ouders, en misschien ook een andere omgang met de waarheid. Ik zeg tegen mijn zoon geregeld, en ik heb niet het gevoel dat ik lieg: 'Ik zal er altijd zijn, ik zal je altijd beschermen.'

Als het kwaad niet te onderscheiden is van het lijden dat onacceptabel lijkt, waarvoor geen verklaring kan worden gevonden, waarmee niet goed kan worden geleefd, wat men vervolgens toch doet, en als de herinnering aan het lijden levend gehouden moet worden, omdat het deel uitmaakt van wie wij zijn, dan zijn ook wij in zekere zin de buurman van de hel.

Wij waren altijd al de herinnering aan het kwaad. En religie en kunst zijn niet zozeer afleidingsmanoeuvres van de dood, strategieën om met die dood om te gaan, het zijn veeleer strategieën om met de herinnering aan het kwaad om te gaan. Zij geven ons handvaten om met ons geheugen om te gaan.

En van tijd tot tijd wordt uit de herinnering nieuw kwaad geboren. De herinnering is de baarmoeder van het goede en het slechte.

Zolang er mensen zijn zullen er kinderen zijn die vragen: 'Papa, zie je niet dat ik verbrand?'

De vraag is hooguit, welke kinderen? Hoeveel kinderen?

Maar voor de vader, voor de moeder, doet dat er niet toe.

En daar verschijnen Ivan Karamazov en Dostojevski op het toneel. Een schrijver die door Karel van het Reve niet geheel ten onrechte ervan werd beticht te excelleren in het genre van de keukenmeidenroman.

Maar ook de keukenmeidenroman en zij die erin excelleren horen bij het kwaad en onze omgang ermee.

Wat wij nu al kunnen doen, wij vaders, is even onze telefoon opbergen en kijken naar het kind. Of het nu brandt of niet.

Al sluit ik niet uit dat werkelijk kijken naar het kind al te veel is gevraagd. Dat het alleen echt aan ons verschijnt in onze dromen.